

УДК 94 (477) 07

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО КЕРІВНИЦТВА СРСР У 1920-х рр.

Тетяна Іванова

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: tata_iv_@ukr.net

Україна є багатонаціональною державою, де проживають різні етнічні групи населення. Потреба у гармонізації державної політики щодо національних меншин у сучасній Україні, консолідації української нації, уникненні політичних спекуляцій на етнічному та мовному ґрунті, вихованні толерантного ставлення суспільства до різних етнічних груп вимагає врахування історичних уроків і прорахунків взаємовідносин влади та національних меншин у тоталітарний період. То ж вивчення історії розвитку етнічних груп у контексті державної політики визначається необхідністю аргументованого викриття злочинної діяльності більшовицького режиму, зокрема Й. Сталіна, його оточення та створених узаконених ними органів та установ, що знищили мільйони громадян.

Залучення документів партійного керівництва, вищих і місцевих органів державної влади й управління, правоохоронних органів дозволяє більш глибоко проаналізувати правові засади й основні тенденції державної політики щодо національних груп у тоталітарний період.

На сучасному етапі дослідження етнічної історії народів СРСР сформувалося незначне коло російських фахівців, які розробляють генеральні напрямки етнічної історії, історії етнополітики та державотворення. Серед них В.М. Козьменко, В.І. Цай, О.С. Мозгова й ін.

Дослідження українських істориків Б. Чирка, Л. Якубова, І. Кулинич, П. Тригуба, М. Шитюка, В. Шкварця, М. Козиревої, І. Міронової тощо, охоплюють різні сфери історичного минулого національних меншин, зокрема, УСРР. Це і економічні проблеми, і соціальні аспекти національно-культурної політики, і проблеми репресій, голодоморів і повстанського руху етнічних меншин.

Перехід від політики воєнного комунізму до НЕПу відбувався не одночасно, а тривав приблизно з 1921 р. до першої половини 1923 р. Розглянемо економічне становище багатонаціонального селянства СРСР на по-

чатку 1920-х рр.

Складним і неоднозначним був економічний стан господарств національних меншин на початок 20-х рр. ХХ ст. На місцях протягом вересня 1920 р. по квітень 1921 р. проводилося розкуркулення заможної частини сільського населення. Враховуючи, що колоністи у своїй більшості були заможними селянами, вказана акція головним чином охопила їх. Конфіскація майна проводилася комуністами при сприянні міліції та військових частин, при цьому складалися акти та протоколи вилучення. За допомогою грубої сили продовжувала стягуватися продовольча розверстка. Вона встановлювалася не тільки на зерно, а й на іншу сільськогосподарську продукцію. Така політика радянської влади щодо селянства викликала з його боку рішучий протест. Продовжувалися селянські заворушення, викликані неприйняттям політики воєнного комунізму та продрозверстки.

У березні 1921 р. на Х з'їзді РКП(б) відбулася зміна курсу. Прозверстка замінювалася продовольчим податком, що мало означати скасування політики воєнного комунізму та введення Нової економічної політики (НЕП). Однак впровадження НЕПу не змогло швидко змінити ситуацію у регіоні. Господарство було зруйноване багаторічною війною та соціально-економічними перетвореннями більшовиків. Значна частина орних земель не була засіяна.

Становище ще більше загострилося у зв'язку з голодом, який розпочався у 1921 р. Кліматичні умови цього року були вкрай несприятливими. Посуха повністю спалила посіви у південних губерніях країни. Селяни не зібрали навіть посіяного насіння. В однаковій ситуації з корінними мешканцями були й етнічні меншини країни.

З огляду на те, що населення вже було у значній мірі знесилене тривалою господарською розрухою, а запасів продовольства, які б допомогли пережити неврожай, не залишилося, ставало зрозуміло, що на країну насуваєть-

ся справжнє лихо. Але не дивлячись на таке становище, ЦК КП(б) вимагав у повному об'ємі виконання продрозверстки за 1920 р., а потім і продподатку [1]. Вже у кінці 1921 р. повністю голодуючими були оголошені, у першу чергу, території Поволжя, Кубані й України.

6 серпня 1921 р. В. Ленін повідомив про свій намір широко застосувати війська для збирання продовольчого податку у зернових регіонах країни. Повітові власті територій, які переважно були заселені представниками інших (польської, болгарської, німецької тощо) національностей, для стягування продподатку вирішили застосувати дещо з методів воєнного комунізму. В усі волості були направлені уповноважені для забезпечення повного збору продовольчого податку при застосуванні військової сили.

Збирання продподатку йшло з великими труднощами. План 1921 р. не був виконаний. Місцеві органи влади посилили репресивні заходи щодо неплатників. У зв'язку з голодом настрій представників етнічних меншин був пригнічений: заміна продрозверстки продподатком не принесла їм істотного полегшення, сільське господарство занепадало, багато волостей почали голодувати, активізувався бандитизм.

Неврожай у південних регіонах Росії частково повторився і в 1922 р. Урядова комісія обстеження голодуючих місцевостей визнала продовольчі та фуражні потреби постраждалих територій на мінімальному рівні. Вона дійшла висновку, що регіон у 1922-1923 рр. має можливість повністю забезпечити себе зерном. Це погіршило ситуацію та фактично спричинило повторення голоду.

Таким чином, на початку 1920-х рр. відбувалася руйнація продуктивних сил, подальше погіршення економічної ситуації господарств національних меншин регіону, спричинених як голодомором 1921-1923 рр., так і репресивною політикою радянської влади щодо заможного селянства й ін.

У таких умовах більшовицька влада прагнула залучити до соціалістичного експерименту у країні широкі верстви багатонаціонального селянства.

Поряд із формуванням у 1923-1924 рр. національно-адміністративних одиниць і партійно-державних утворень по роботі з різними національностями владні структури всіляко сприяли створенню «класових» селянських спілок в особі комітетів незаможних селян (КНС), профспілки сільськогосподарських робітників і комітету взаємодопомоги

(КВД). Використовуючи їх як соціальну опору, комуністи мали за мету поставити село під державний контроль, розколоти селянську масу та підпорядкувати її своїй ідеології.

Третій пленум ЦК КП(б) у жовтні 1923 р. зобов'язав губкоми партії терміново розгорнути серед національних спільнот села агітацію і пропаганду та забезпечити організаційне закріплення свободи національного розвитку у культурній і побутовій сферах. У резолюції «Про комнезами» пленум актуальним завданням на найближчий час визнав залучення до лав КНС нових членів зі складу незаможної частини села. Республіканська нарада сільських партпрацівників, що відбулася у грудні 1924 р., наголосила, що головний політичний зміст діяльності комітетів взаємодопомоги полягає у всебічному охопленні селянської трудової маси [2, с. 137].

Послаблення примусово-командних методів керівництва економіки збіглося з прагненням основної маси селянства до відбудови своїх господарств. Національні меншини, переживши катаклізми революційних змагань і громадянської війни, намагалися бути лояльними до нової влади, яка, здійснюючи широкомасштабні аграрні перетворення, проголосила задоволення господарських і культурно-побутових потреб усіх національностей.

Відродженням продуктивних сил нацменівського села став кооперативний рух, у центрі якого, в силу історичних обставин, опинились класові селянські спілки. Більшовицький уряд Росії спершу орієнтувався на створення кооперативних осередків при комнезамах, а комітети взаємодопомоги провідний напрям діяльності вбачали у підтримці маломісних господарств шляхом залучення до кооперації. У 1925 р. відділки споживчої кооперації існували майже при всіх КНС і КВД у національних районах країни. Зокрема, силами сільської громадськості до кінця 1920-х рр. у сільськогосподарську кооперацію залучили більше половини німецьких господарств України [3, с. 217].

Більш доцільною у системі сільської кооперації нацменшин виявилась діяльність сільськогосподарських товариств, які мали за собою тривалу традицію дореволюційних національних товариств взаємодопомоги, тісно пов'язаних з господарськими потребами селянства. Сільськогосподарські товариства досягли певних результатів, поєднуючи безоплатну допомогу зубожілим господарствам зі створенням на паях різних кооперативних об'єднань і підприємств. Особливо жваво роз-

вивалися товариства взаємодопомоги серед болгарського населення України. У 1929 р. всі болгарські райони підійшли до 100% охоплення селянства різними формами кооперації [4, с. 87].

Проте економічна стратегія більшовизму була розрахована не на зміцнення рентабельних селянських господарств національних меншин, а на їх ліквідацію. Суть змін, які відбувалися у політиці компартійної верхівки наприкінці 1920-х рр., полягали у переході до жорсткого регулювання в економіці, насильницької тотальної колективізації, що супроводжувалася репресіями проти всіх категорій етнічного селянства. Ця політика позначилась і на існуванні комітетів незаможних селян, профспілки сільгоспробітників. Трагічна доля селянських спілок полягала у тому, що саме їм разом із сільськими партійними та комсомольськими організаціями відводилась роль «інструменту» впровадження цієї політики у життя.

Неоднозначною в умовах непівського села була діяльність профспілки сільськогосподарських робітників. За відсутності стабільного трудового законодавства профспілкові осередки виконували корисні організаційно-захисні функції щодо наймитства нацменшин. При сількомах профспілки створювалися комісії з охорони праці. Щомісяця відбувалось обстеження умов, в яких працювали наймити, а також їх побут. Профспілка сільськогосподарських робітників допомагала безробітним, а її науково-технічний відділ вів пропаганду агрономічних знань серед селянства та сільськогосподарських робітників.

Важливим напрямом роботи стало сприяння економічному розвитку місцевостей з компактним проживанням національних меншин: проведення землевпорядкування, зміцнення індивідуальних господарств, розвиток кооперації, торгівлі, ремесел, створення системи кредитування та соціального забезпечення. До виконання цих завдань залучалися Вища рада народного господарства, Наркомати важкої та легкої промисловості, торгівлі, фінансів, праці, землеробства, соціального забезпечення, органи сільськогосподарської кооперації.

Вже на початку 1920-х рр. Особлива комісія по паливу та продовольству (голова Х. Раковський) видала низку постанов, що стосувалися роботи з німецькими та болгарськими колоністами. Згідно з її розпорядженнями дозволялося передавати в оренду німецьким колоністам деякі підприємства з пере-

робки сільгосппродукції. Згідно з іншим розпорядженням Наркомат землеробства та Всеукраїнська кооперативна спілка зобов'язувалися сприяти утворенню болгарських кооперативів.

Показовою у цьому положенні є постанова: ВУЦВК «Землеустрій і регулювання землекористування у німецьких колоніях» (16 липня 1924 р.). У ній сформульовані принципи та заходи, які визначали напрями та шляхи регулювання землекористування у хліборобських господарствах усіх національних меншин. Прийняття вказаного документу зумовлено тим, що у цей час виникли ускладнення із землевпорядкуванням у німецьких, єврейських та інших колоніях, де мешкали українські та російські громадяни. Проблема із землеустроєм загострилася тому, що частина земель колоністів перейшла до українських і російських селян, у результаті чого утворилися різнопланові за характером землеустрою господарські системи. Вимоги хліборобів з числа національних меншин та українських селян щодо землевпорядження різні: перші домагалися збільшення земельних угідь за подвірними нормами нарізування земель, а корінні селяни наполягали на впровадженні традиційної для їх господарства зрівняльної системи землекористування. Між хліборобами з числа національних меншин, особливо німецькими колоністами та корінними селянами, виникали непорозуміння, посилювалися взаємні претензії. За таких умов невизначеність по землекористуванню викликала не лише соціальну напруженість у хліборобських господарствах національних меншин, а й небезпеку конфлікту на ґрунті міжетнічних взаємин [5, с. 64].

Для запобігання конфліктного розвитку подій у місцях, де проживали німецькі, єврейські, українські, російські етнічні групи, влада вживала термінових та енергійних заходів. Характер і напрямки впровадження землеустрою у таких місцях визначалися, зокрема, у постанові ВУЦВК «Землеустрій і регулювання землекористування у німецьких колоніях». У ній акцентовано, що при здійсненні зазначеного землеустрою в основу покласти такі принципи:

1. Існуюче фактичне землекористування колоній зберігається і ні в якому разі не змінюється.

2. У середині колоній зберігається подвірня форма землекористування на підставі здійсненого юридичного наділення.

3. Колонізаційні фонди, що розташовані на

існуючих і намічених до виділення німецьких районах і сільрадах, використовуються винятково для заселення безземельними та мало-земельними вихідцями із менонітських і німецьких колоній [6, арк. 105-106].

Окремо визначалися принципи землеустрою у районах спільного проживання німців, українців і представників інших етнічних груп. У постанові вказано: «Одночасно із землеустроєм колоній вводяться поправки у землекористування оточуючих земельних громад з українським населенням (в особливо гострих випадках за рахунок прилягаючих фондів), причому зобов'язати місцеві радянські органи виявити особливу увагу до роботи землевпорядних партій для ліквідації антагонізмів, що можуть виникнути» [6, арк. 105-106].

Відповідно до вказаної постанови інтереси земельних громад забезпечувалися незалежно від національності селянства: у населених пунктах з переважанням німецького населення додаткову нарізку земель передбачалося здійснювати не тільки німецьким колоністам, а й господарствам українських, російських, єврейських, шведських та інших селян, що мешкали на території. Цілеспрямованому проведенню землеустрою та регулюванню землекористування, відповідно до існуючого законодавства, сприяло утворення національних сільрад і районів.

У квітні 1921 р. постановою Президії ВУЦВК при Народному Комісаріаті внутрішніх справ УСРР організували спеціальний відділ у справах національних меншин, якому підпорядковувалися всі підвідділи, зайняті роботою серед національних груп.

Керівні партійні органи, тримаючи у своїх руках важелі впливу на національні процеси, визнали одним з головних регулюючих факторів регіональне районування. За їх ініціативою у 1922 р. започаткована реформа адміністративно-територіального устрою, яка негативно позначилася на житті національних меншин. Вона мала суттєві концептуальні прорахунки, здійснювалася надто поспішно, форсованими темпами, а головне – ігнорувала національний склад новостворюваних чи реорганізованих адміністративно-територіальних одиниць, що з'явилися на місці колишніх повітів і волостей. Зменшення загальної кількості сільрад за рахунок укрупнення призводило до того, що національні села розосереджувалися по різних сільрадах, районах, у результаті чого вони опинялися у складі територій, де чисельно переважало

населення іншої національності [7, с. 30].

Адміністративні перетворення супроводжувалися також перекроюванням земель, причому, значна частина їх переходила до нових господарів. У ряді випадків, колоністи отримували степові наділи замість присадибних ділянок. Колонії втрачали і пасовища, що призвело до різкого зменшення в них поголів'я худоби. У результаті німецькі господарства України, які раніше вважалися розвинутими і навіть зразковими, тепер розорювалися, занепадали. Така політика більшовицького керівництва викликала еміграційний рух та соціально-політичну напруженість в місцях компактного проживання німців.

За рішенням ЦК КП(б) у квітні 1924 р. для з'ясування причин і стану еміграції німців в Україні створена спеціальна комісія на чолі з В. Чубарем. Згодом аналогічна комісія з'явилася при уряді. До її складу, крім кількох урядовців, увійшов і завідуючий Центральним бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У І. Гебгарт.

На період розквіту НЕПу припадає виникнення великої кількості різноманітних кооперативних кредитних та інших товариств. Стосовно ж колективних господарств у населених пунктах нацменшин у формі – комун та артільей – вони на початку 1920-х рр. існували, але у незначній кількості.

У 1920-х рр. здійснювалися заходи щодо залучення до землеробської праці євреїв. Президія Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету ухвалила створення особливого Комітету по земельному устрою трудящих євреїв – КОМЗЕТ на чолі з П. Смідовичем [8, арк. 4]. 17 січня 1925 р. на допомогу КОМЗЕТу утворено ТЗЕТ (Товариство по землеустрою трудящих євреїв), головою якого призначено І. Ларіна. ТЗЕТ допомагав лише новим поселенням. Він займався перевезенням переселенців, зводив будівлі, здійснював землеустрій, водопостачання, забезпечував худобою та реманентом. Через кілька місяців після утворення ТЗЕТу створені порівняно незалежні від центру філії у союзних та автономних республіках, у тому числі й УкрТЗЕТ.

З метою подальшого залучення єврейського населення до продуктивної праці у різних сферах економіки ВУЦВК і РНК УСРР 19 травня 1926 р. прийняли постанову щодо переселення євреїв на вільні землі Півдня України, Криму, Північного Кавказу, Сибіру тощо.

Єврейські поселенці не тільки поповнювали існуючі хліборобські господарства, а й створювали нові. За даними перепису насе-

лення 1926 р., чисельність єврейських хліборобів досягла 155 400 чоловік тобто приблизно 6% від усього єврейського населення СРСР; у 1928 р. цей відсоток збільшується – 220 тис. чоловік (8%); а у 1929 р. досяг рекордного відсотка євреїв-хліборобів – 10,1% [9, с. 79].

Таким чином, більшовицька влада прагнула залучити до нового соціалістичного експерименту широкі верстви багатонаціонального селянства країни. Створювалися комітети незаможних селян, профспілки сільськогосподарських робітників, які мали сприяти встановленню державного контролю над селом.

Наслідком здійснення більшовицьких експериментів на селі початку 1920-х рр. був голод 1921-1923 рр. – злочин більшовицького режиму, який не обирав собі жертв за національною ознакою. Величезних людських втрат зазнали Кубань, Поволжя й Україна. Постраждали як росіяни, так і представники національних меншин, що стало справжньою трагедією для всього населення СРСР.

У роки НЕПу, після голодного 1923 р., землеробські індивідуальні господарства національних меншин досягли високих врожаїв зернових культур, виробляли високоякісну тваринницьку продукцію. Більшість із них були рентабельними. Це забезпечувало у цілому достатній життєвий рівень. Але змогли вони більш-менш нормально функціонувати

лише до 1927-1928 рр., коли по відношенню до них почав посилюватися адміністративний тиск.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА:

1. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики / Юрій Володимирович Котляр. – Одеса: ТОВ Від, 2004. – С. 222-227.
2. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах непу / Михайло Анатолійович Журба. – К.: Б.в., 2000. – 169 с.
3. Кулинич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М. Кулинич, Н.В. Кривець. – К.: Наукова думка, 1998. – 327 с.
4. Дихан М.Д. Болгари – політемігранти в соціалістичному будівництві на Україні в 1924-1929 рр. / Михайло Дмитрович Дихан. – К.: Вид-во Київського університету, 1967. – 131 с.
5. Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі / Лада Станіславівна Скотнікова. – К.: Б.в., 1999. – 101 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.Р-413, оп.2, спр.10 «Постанова ВУЦВК про землеустрій та регулювання землекористування у німецьких колоніях (16 липня 1924 р)». – 293 арк.
7. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття) / Богдан Володимирович Чирко / НАН України, Ін-т національних відносин і політології. – К.: Освіта, 1995. – 215 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.Р-413, оп.1, спр.2 «Постанова Президії Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про створення особливого комітету по земельному устрою трудящих євреїв – КОМЗЕТ (17 січня 1922 р.)». – 14 арк.
9. Чумак В.М. Євреї в системі аграрних відносин на Україні: історичний аспект / В.М. Чумак, І.А. Іванова // Державна етнополітична політика: правовий та культурний аспекти в умовах Півдня України. – Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2001. – С. 76-81.

Тетяна Іванова *Правові засади впровадження економічної етнополітики більшовицького керівництва СРСР у 1920-х рр.*

У запропонованій статті аналізується правове забезпечення реалізації економічної етнополітики тоталітарної держави у період Нової економічної політики. Охарактеризовано економічний розвиток національних господарств СРСР у 1920-1927 рр.; наголошено на позитивному впливі сільськогосподарської та кредитної кооперації на їх матеріальне становище; показано згубний вплив продподаткової політики на багатонаціональне селянство країни, окреслено шляхи залучення сільськогосподарських господарств національних меншин до соціалістичного експерименту та висвітлено наслідки НЕПу для етнічного населення СРСР.

Ключові слова: національна меншина, нова економічна політика (НЕП), індивідуальні національні сільські господарства, соціалістичний експеримент, продподаток, комнезами, кооперація, репресії

Іванова Татьяна *Правовые основы реализации экономической этнополитики большевистского руководства СССР в 1920-х гг.*

В предлагаемой статье анализируется правовое обеспечение реализации экономической этнополитики тоталитарного государства в период НЭПа. Охарактеризовано экономическое развитие национальных хозяйств СССР в 1920-1927 гг.; отмечено положительное влияние сельскохозяйственной и кредитной кооперации на их материальное положение; показано пагубное влияние продналоговой политики на многонациональное крестьянство страны; намечены пути привлечения сельскохозяйственных хозяйств национальных меньшинств к социалистическому эксперименту и освещены последствия НЭПа для этнического населения СССР.

Ключевые слова: национальное меньшинство, новая экономическая политика (НЭП), индивидуальные национальные сельские хозяйства, социалистический эксперимент, продналог, комнезамы, кооперация, репрессии

Ivanova Tatyana *Legal principles economic implementation of ethnic policy Bolshevik leadership of the USSR in the 1920s*

Difficult economic situation was minority holdings at the beginning of the 1920's. Years of war destroyed the national economy of dispossession of wealthy settlers, confiscation of property, collecting surplus food, the destruction of productive forces, further deterioration of the economic situation of households minority region, repressive policies of Soviet power and eventually famine in 1921-1922. It is generated rejection of the policy of war communism.

On March of 1921 at the Tenth Congress of the RCP(b) was change of course. Surplus food tax were changed to mean the cancellation policy of war communism and the introduction of the New Economic Policy (NEP).

Created peasant unions represented by committees of poor peasants, farm workers unions and mutual aid committee in

1923-1924. Using them as social support, the Communists were intended to put the village under state control, split the peasant masses and to subordinate it to his ideology. Reducing the force, command and management of the economy coincided with the desire of the bulk of the peasantry to rebuild their economies.

An important area of work was to promote economic development of areas densely populated by national minorities of land management, strengthening of individual farms, development cooperation, trade, crafts, a system of loans and social security.

The governing bodies of the party, holding in their hands the levers of influence on national processes, recognized as one of the main factors governing regional zoning. On their initiative in 1922 launched the reform of administrative and territorial structure, which adversely affected the lives of minorities.

During the NEP, hungry after 1923 individual agricultural economy minority achieved high yields of crops, producing high-quality animal products. Most of them were profitable. This provided generally adequate standard of living. But they were able to more or less normal function to the 1927-1928, when towards them began to grow administrative burden.

Keywords: national minority, new economic policy (NEP), individual national economies, socialist experiment, subsidy, comnes, cooperation, repression

Рецензенти:

Ігнатуша О.М., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 11.05.2017 р.